

AKTUAR MOLIYA VA BUXGALTERIYA HISOBI ILMIY JURNALI

Vol. 6 Issue 01 | pp. 106-111 | ISSN: 2181-1865

Available online <https://finance.tsue.uz/index.php/afa>

GLOBALASHUV SHAROITIDA BIZNES VA XUSUSIY TADBIRKORLIKDA BOSHQARUV HISOBINING O'ZIGA XOS JIHATLARI.

Turkmanov A'zam Saydullayevich

O'zbekiston Respublikasi Jamoat xavfsizligi universiteti
"Iqtisodiy fanlar" kafedrası i.f.b.f.d. (PhD)

Annotatsiya: mazkur maqolada O'zbekiston Respublikasi milliy iqtisodiyotini jadal rivojlantirishini ta'minlash maqsadida biznes va xususiy tadbirkorlik faoliyatining o'rni, infratuzilmasini xalqaro standartlarga moslashtirish, boshqarish tizimini to'liq raqamlashtirish, tadbirkorlarning faoliyatidagi xarajatlar ustidan me'yoriy va budjet nazoratini o'rnatish usullari va ishlab chiqarish xarajati va tannarxini kamaytirish, sarflanayotgan xarajatlarni nazorat qilish biznes-rejaning me'yorlashtirish, hisob va tahlil qilish ma'lumotlaridan keng ko'lamda foydalanish asosida amalga oshiriladi.

Kalit so'zlar: biznes, tadbirkorlik, raqamli iqtisodiyot, boshqaruv hisobi, qarorlar qabul qilish, segment hisoboti, tezkor hisob, biznes reja, me'yor, texnologiya, hisob va analitik ma'lumotlar, ishlab chiqarish, tannarx, transfert baho, xarajat va javobgarlik markazlari.

Аннотация: в данной статье в целях обеспечения развития национальной экономики Республики Узбекистан и высоких темпов роста роль и деятельность бизнеса и частного предпринимательства, адаптация ее инфраструктуры к международным стандартам, полная цифровизация системы управления, и затратами на деятельность предпринимателей, методами установления нормативно-бюджетного контроля и снижения себестоимости и себестоимости продукции, контроль затрат осуществляется на основе широкого использования бизнес-плана, регулирования, данных расчета и анализа.

Ключевые слова: бизнес, предпринимательство, цифровая экономика, управленческий учет, принятие решений, сегментная отчетность, оперативный учет, бизнес-план, стандарт, технология, учетно-аналитические данные, производство, себестоимость, трансфертное ценообразование, центры затрат и ответственности.

Annotation: in this article, in order to ensure the development of the national economy of the Republic of Uzbekistan and high growth rates, the role and activities of business and private entrepreneurship, the adaptation of its infrastructure to international standards, the complete digitalization of the traffic management system, and the costs of the activities of entrepreneurs, methods of establishing regulatory budgetary control and reducing production costs and product costs, cost control is carried out on the basis of the widespread use of a business plan, regulation, calculation data and analysis.

Key words: business, entrepreneurship, digital economy, management accounting, decision making, segment reporting, operational accounting, business plan, standard, technology, accounting and analytical data, production, cost, transfer pricing, cost and responsibility centers.

KIRISH.

Jahon tajribalari barqaror ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotni ta'minlashda, investitsion faollikni oshirishda, raqobatbardosh tovarlar ishlab chiqarishda xalqaro logistik markazlari, erkin iqtisodiy zonalar qatorida, biznesmen va tadbirkorlarning ham o'rnini va ahamiyati juda yuqori ekanligini ko'rsatmoqda. Xususan, jahonda boshqaruv hisobini targ'ib qilish masalalari "International Federation of Accountants, IFAC qoshidagi Moliyaviy va boshqaruv hisobi qo'mitasi, Institute of Management Accountants – IMA va Chartered Institute of Management Accountants (CIMA), Institute of Management Accounting (CPA Australia)" [1] tomonidan ko'rib chiqiladi. Xalqaro amaliyot tahliliga ko'ra, dunyoning rivojlangan davlatlarida hisob yuritish funksiyasiga nafaqat hisob yuritish, balki segmentlar bo'yicha daromad va xarajatlar smetasini tuzish, kalkulyatsiya qilish, kelajakni prognozlash vazifalarini tashkil etish va ulardan samarali foydalanishni taqozo etmoqda. Biznes va xususiy tadbirkorlarning samarali faoliyat yuritishi, ularni oqilona boshqarish va yaratilayotgan mahsulotlarning tannarxini to'g'ri shakllantirishda xarajatlar hisobini xalqaro standartlar hamda biznes va xususiy tadbirkorlarning xususiyatlarini inobatga olgan holda takomillashtirish zamonaviy tadqiqotlarning muhim yo'nalishlaridan bir sifatida namoyon bo'lmoqda.

"O'zbekiston 2030" strategiyasini "Yoshlar va biznesni qo'llab-quvvatlash yili"da amalga oshirishga oid davlat dasturi bo'yicha O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni qabul qilingan[2]. Shularni hisobga olganda, taraqqiyot strategiyasiga kiritilgan tadbirlar to'liq, o'z vaqtida va sifatli bajarilishini tashkil etish va monitoring qilish, shuningdek, davlat dasturlari loyihalarining tayyorlanishini muvofiqlashtirish vazifasiga muvofiq, iqtisodiyotga 275 trillion so'm kredit resurslarini yo'naltirish, shu jumladan 41 trillion so'mlik mikromoliya xizmatlari ko'rsatilishi hamda banklar tomonidan taqdim etilgan kredit stavkalarini bozor mexanizmlari asosida 2-3 foizga pasaytirish takidlanadi. Shu bois taraqqiyot strategiyasini ijrosini ta'minlashda biznes va xususiy tadbirkorlar boshqaruv hisobini tashkil qilish hamda takomillashtirish yo'nalishlari rolini oshirish bo'yicha xalqaro amaliyotning ijobiy tajribalaridan milliy iqtisodiyotda samarali foydalanish bugungi kunda ham dolzarbdir. Shuningdek, navbatdagi eng ustuvor vazifa-bu mamlakatimizni modernizatsiya qilish va aholi bandligini oshirishning muhim omili sifatida ishlab chiqarish va ijtimoiy infratuzilmani yanada rivojlantirishdan iborat.

Mavzuga Oid Adabiyotlar Tahlili

Mamlakatimiz iqtisodiyotini qo'llab-quvvatlashda biznes va xususiy tadbirkorlarning ishlab chiqarish faoliyatiga innovatsion texnologiyalarni keng joriy etishda rahbarlar biznes qarorlarini qabul qilishda boshqaruv hisobining roli kattadir. Biznes va tadbirkorlarning ishlab chiqarish va tijorat faoliyatini boshqarishda boshqaruv hisobini o'rganish jarayoni ushbu zaruriyatini tug'diradi.

Ushbu boshqaruv vazifalardan kelib chiqqan holda xo'jalik yurituvchi sub'ektning faoliyatini yoritadigan va samarali boshqaruv qarorlarni qabul qilishda zarur bo'lgan axborotlar tizimini tashkil qilishga yangicha yondashishni talab qilmoqda.

CH.T. Xorngren, J.Fosterlarning fikricha, xarajatlar hisobi tashkilotlarning ishlab chiqarish hisobining asosi bo'lib hisoblandi, boshqaruv hisobini ishlab chiqarish bilan taqqoslab, ishlab chiqarishning yakuniy xarajatlar hisobi deb aytadilar, ular "amalda bir-biridan farq qilib bo'lmaydi" [3].

K.Drurining fikriga ko'ra xarajatlar hisobi va boshqaruv hisobini ajratib ko'rsatadiki, "Xarajat hisobi" tovar-moddiy zaxiralar tannarxini baholashda tannarx va xarajatlar hisobi bilan bog'liq bo'lib, tashqi tuzilmalar bo'yicha hisobotga muvofiqligini ta'minlash va ichki bo'limlar uchun foydani o'lchash uchun amalga oshiriladi. Boshqaruv hisobi mo'ljallangan Menejerlar qarorlar qabul qilishlari, rejalashtirishlari, faoliyatini nazorat qilishlari va baholashlari uchun zarur bo'lgan tegishli ma'lumotlarni taqdim etish[4].

Boshqaruv hisobi amaliyotdagi axborot tizimining asosiy qismi bo'lishi bilan birga hamma rahbar xodimlari uchun tegishli axborot ma'lumotlar bilan etarlicha va o'z vaqtida ta'minlab beradi. V.E. Kerimovning fikriga ko'ra boshqaruv hisobining tashkilotning axborot tizimidagi o'rnini tahlil qilib, uni operativ, statistik, soliq va buxgalteriya hisobi bilan bir qatorda buxgalteriya hisobi tizimida ajratib ko'rsatadi[5].

B.A.Xasanovning fikricha, boshqaruv hisobi ichki xo'jalik hisobining o'tgan, hozirgi va kelgusi davr nuqtai-nazaridan korxona va uning tuzilmaviy bo'linmalari xarajatlari va natijalari to'g'risidagi axborotning yaxlit holga keltirilgan taqdimidir[6].

Biznes va xususiy tadbirkorlik faoliyati yuzasidan rahbari tomonidan boshqaruv qarorlarini qabul qilishida biznes reja, me'yoriy, texnologiya, hisob va analitik ma'lumotlarga asoslanadi. Bugungi kunning asosi bo'lgan hisob nazorat va tahlilni moslashtirish tartibga solish biznes-reja ma'lumotlari bilan tezkor hisob ma'lumotlarini taqqoslash natijasidagina amalga oshiriladi.

Biznes va xususiy tadbirkorlikdagi boshqaruv qarorlarining natijalarini baholash va ularning bajarilishining mas'ulligi faqatgina ichki hisobot ma'lumotlariga asosan amalga oshiriladi. A.A.Abduganievning fikriga ko'ra, boshqaruv hisobi tizimida korxonaning samarali boshqarilishini ta'minlash imkoniyatiga ega bo'lgan xo'jalik faoliyati to'g'risidagi aniq ichki axborotlar shakllanadi [7]. Biznes va tadbirkorning istqbolini rejalashtirish va belgilashda boshqaruv hisobining o'ziga xos usullar yordamida analitik hisob-kitoblarga asoslanadi. Shuningdek, boshqaruv hisobning o'ziga xos xususiyatlari va uslubiga, ishlab chiqarishni yuritish tamoyillariga ega bo'lib, u buxgalteriya hisobining mustaqil bo'g'ini sifatida faoliyat ko'rsatishi muhim ahamiyat kasb etadi.

Biznes va xususiy tadbirkorlik faoliyatida tayyor mahsulotlar ishlab chiqarish, tovarlarni sotish va xizmat ko'rsatish jarayonida foyda olishga yo'naltirilgan va qo'yilgan maqsadlarga erishish uchun biznes va tadbirkorlik faoliyatini boshqarish mexanizmi sifatida tushunchaga ega bo'lish maqsadida, boshqaruv hisobining mohiyati va zaruriyatiga tayangan holda asoslab berish imkoniyatiga ega bo'lishi zarur.

A.I. Aliqulovning fikricha xarajatlar hisobi va mahsulot tannarxini kalkulyatsiya qilish usuli deganda ishlab chiqarish xarajatlarini hujjatlashtirish va hisobda aks ettirish, mahsulotning haqiqiy tannarxini hisoblashni va mahsulot tannarxini shakllantirish jarayoni ustidan nazorat qilish uchun zarur axborotni ta'minlaydigan usullari majmui tushuniladi[8].

Babaxalov N.E. xarajatlarni hisobda aks ettirganda ularni boshqaruv hisobi, moliyaviy hisob yoki soliq hisobi nuqtai nazaridan hisobga olish maqsadga muvofiq. Shundagina xarajat tushunchasi buxgalteriya hisobining barcha turlariga xos ma'noda ifodalanadi[9].

Abdusalomova N.B. boshqaruv hisobining mohiyatini uning maqsadi, predmeti, obyekti va uslubi yordamida talqin etib, "Boshqaruv hisobi" tushunchasiga korxonani boshqarishda resurslardan oqilona foydalanishi, xodimlarning doimiy javobgarligini ta'minlash, qaror qabul qilish va amaldagi operatsiyalar samaradorligini oshirish, xarajatlar hisobi va tahlilining murakkab tizimi deb ta'rif bergan[10].

Tadqiqot metodologiyasi

Ushbu tadqiqotda boshqaruv hisobin shakllantirishning samaradorligini aniqlash va uni boshqaruv hisobi tizimida qo'llash imkoniyatlarini baholash uchun kompleks yondashuv qo'llanildi. Asosiy metodologik yondashuv sifatida tizimli tahlil, solishtirma tahlil, funksional baholash va iqtisodiy samaradorlik indikatorlaridan foydalanildi.

Aniq bir biznes sharoitiga moslashtiriladigan boshqaruv hisobini boshqaruv maqsadi va imkoniyatlaridan kelib chiqqan holda tanlanishi yoki ishlab chiqilishi lozim.

Tahlil va Natijalar

Demak, boshqaruv hisobining vazifalarini bajarishda dalillarga asosan isbotlash va ichki hisob yoki segment hisoboti va nazorat tizimini tuzishda uning tamoyillarini qo'llash lozim. Ma'lumki boshqaruv hisobini o'rganayotganda uning o'ziga xos tamoyillariga asosiy e'tiborlarni qaratish lozim:

- ishlab chiqarishning biznes-rejasini tuzish va uni hisobga olishda o'lchovning bir xil reja-hisob birligidan foydalanish;

- biznes va tadbirkorlik bo'linmalarining faoliyatini baholash;
- iqtisodiy axborotlarning to'liqligi va mukammalligi;
- biznes va tadbirkorlik faoliyatini yoritishda davriylik;
- sarflangan xarajatlar ustidan budjet (smeta) va me'yoriy nazoratni o'rnatish;
- segment hisobotini tayyorlash va taqdim qilish.

Bu tamoyillar bo'yicha ishlab chiqarilgan biznes-rejaga muvofiq biznesda va tadbirkorlikning aniq faoliyatini turlariga ta'lluqli bo'lgan boshqarish quroli sifatida va ichki foydalanuvchilarning axborotlarga bo'lgan talabi ta'minlaydi.

Shuningdek, biznes va xususiy tadbirkorning faoliyatini tashkil qilishda boshqaruv hisobining qo'yidagi nazariy asoslarini o'z ichiga oladi:

- biznes va tadbirkorlikning axborotlar tizimida boshqaruv hisobining ahamiyati va tutgan o'rni yoritiladi;

- boshqaruv hisobini buxgateriya hisobining umumiy tizimidan chiqarishning zaruriyati asoslanadi;

- boshqaruv hisobining mohiyati, obyekti, usullari, uslubi, tarkibiy qismi, bajaradigan vazifasi, tuzilish tamoyillari va uning tizimi yoritiladi;

- biznes va tadbirkorlik obyekti va boshqaruv hisobining obyektlari taqqoslanib tasnifi beriladi;

- boshqaruv hisobi va tahlil asosida yoritiladi.

Boshqaruv hisobi tizimi quyidagi asoslarga tayangan holda ma'lumotlar turkumlashtiriladi va guruhlariga ajratiladi:

- iqtisodiy ma'lumotlarni qamrashning kengligi bo'yicha;
- boshqaruv hisobining o'zaro bo'lim aloqalarning darajasi bo'yicha;
- tezkorlik, to'liqlik darajasi va mahsulotning tannarxi bo'yicha.

Biznes va xususiy tadbirkorning ishlab chiqarish xarajatlarini hisobga olish maqsadida xarajatlarni turkumlashtirish, transfert bahoni belgilash usuli va uni o'rnaish hamda hisobga olish. Ishlab chiqarish mas'uliyat markazlari va rentabellik darajasi ayrim holda berilgan va unga ta'sir qiluvchi omillarni baholash va nazorat ko'rsatkichlari, xarajat markazlarining shakllanish shartlari, mas'ullik darajasi va rentabellik ko'rsatkichlari hisobga olib ask ettiriladi.

Boshqaruv hisobida mahsulot ishlab chiqarish tannarxini boshqarish, ularni baholash va investitsiya qarorlarini qabul qilish uchun zarur bo'lgan ma'lumotlar va ularni tahlil qilinadi. Ishlab chiqarishdagi iqtisodiy xarajatlari mazmunga qarab asosiy-o'zgaruvchan, doimiy xarajatlar bo'yicha me'yorlarni ishlab chiqib, smeta va budjetlarni tuzishdagi usullari asoslab beriladi. Bundan tashqari, mazkur xarajatlarini me'yorlashtirish va rejalashtirish, moddiy va mehnat sarflari bo'yicha smetalari ishlab chiqiladi.

Biznes va xususiy tadbirkorning faoliyatidagi xarajatlar ustidan me'yoriy va budjet nazoratini o'rnatish usullari va ishlab chiqarish xarajati va tannarxini kamaytirishning asosiy yo'nalishlari ochib beriladi. Sarflanayotgan xarajatlarni nazorat qilish va tartibga solishda biznes-rejaning, me'yorlashtirish, hisob va tahlil qilish ma'lumotlaridan keng kulamda foydalanish asosida amalga oshiriladi.

Ishlab chiqarilgan mahsulot, bajarilgan ish va ko'rsatilgan xizmatlarning tannarxini aniqlashda kalkulyatsiya qilish usuli orqali hisobga olinadi. Jahon amaliyotida keng qo'llanilayotgan kalkulyatsiya usullari hisoblangan standart-kost, direkt-kost usullari mavjud bo'lib, ya'ni ishlab chiqarishda va mahsulot tannarxini aniqlashda mazkur usullaridan belgilangan tartib bo'yicha foydalanish maqsadga muvofiq bo'ladi.

Xulosa va Takliflar

Globalashuv sharoitida biznes va xususiy tadbirkorlikda boshqaruv hisobining ma'lumotlariga ko'ra biznes va xususiy tadbirkor rahbari tomonidan boshqaruv qarorlarni qabul qilishda qo'yidagi asosiy maqsadlarini ishlab chiqish uchun zarur bo'lgan axborotlarni yig'ish tartibi hamda ularning bosqichlari:

- ishlab chiqarilayotgan tayyor mahsulotlarning tannarxini pasaytirish yo'llari;
- tovar-moddiy zaxiralarga va ishlab chiqarilgan mahsulotlarga sarf-langani ortiqcha xarajatlarni kamaytirish;
- yangi texnika-texnologiya va nou-xau;
- ishlab chiqarilgan mahsulotlarga transfert bahosini aniqlab o'rnatish;
- tayyor mahsulotlar hajmini va sotish hisobiga olinadigan foydani hisasini aniqlash;
- tayyor mahsulotlar va hajmini boshqarish hamda sotish hajmini belgilash lozim;
- investitsiya bo'yicha qarorlarini ishlab chiqish va boshqalar.

Bizning fikrimizcha boshqaruv hisobiga ta'lluqli bo'lgan bu masalalar, segmentar hisobotni tuzish, faoliyatini iqtisodiy tahlil qilish va natijada baholash bilan birga biznesda va xususiy tadbirkorning bo'lim va sexlari ma'lumotlardan o'z vaqtida kompleks foydalanishning imkoniyati ortadi. Boshqaruv hisobidagi shakl va mazmuni bo'yicha biznes va xususiy tadbirkorning ichki bo'linmalarini boshqarishning iqtisodiy va moliyaviy samaradorligini oshirishga qaratiladi. Shu bilan bir qatorda boshqaruv hisobi tizimini biznes va xususiy tadbirkorning rahbari hamda mas'ul ishchi xodimlariga

tushuntirish va amaliyotda qo'llanishi biznesda va xususiy tadbirkorga amaliy jihatdan yordam beradi degan maqsadamiz.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. «Management Accountants Seeing Pay Raises». Accounting Today. 2 March 2018. Retrieved 10 August 2018.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 11-sentyabrdagi PF-158-son "O'zbekiston-2030" strategiyasini "Yoshlar va biznesni qo'llab-quvvatlash yili" da gi farmoni.
3. Хорнгрен Ч. Т. Бухгалтерский учет: управленческий аспект: пер. с англ. / Ч. Т. Хорнгрен, Дж. Фостер; Под ред. Я. В. Соколова. – М.: Финансы и статистика, 2000. – 416 с.
4. Друри К. Управленческий и производственный учет. Вводный курс [Текст]: учебник для студентов вузов / К. Друри. – 5-е изд., перераб. и доп. – Москва.: ЮНИТИ-ДАНА, 2015. – 735 с.
5. Керимов В. Э. Бухгалтерский управленческий учет [Текст]: учебник для бакалавров / В. Э. Керимов. – 10-е изд., перераб. – Москва: Издательско- торговая корпорация «Дашков и Ко», 2016. – 400 с.
6. Xasanov B.A. Boshqaruv hisobi. Darslik. – T.: TDIU, 2021. – 248 b.
7. Abdug'aniev A.A. Boshqaruv hisobini tashkil etish hamda yuritishning nazariy va amaliy asoslari. Monografiya.-T.: 2004 y.
8. Aliqulov A.I. Paxta tolasini ishlab chiqarish va tayyorlash xarajatlari hisobi hamda tahlili metodologiyasini takomillashtirish. Dis-ya Samarqad – 2012 302-b.
9. Babaxalov N.E. Temir yo'l transporti korxonalarida buxgalteriya hisobi va iqtisodiy tahlil uslubiyotini takomillashtirish. Iqtisodiyot fanlari doktori (DSc) dissertatsiyasi Avtoreferati. Toshkent – 2022y. -21 bet
10. Abdusalomova N.B. Boshqaruv hisobi tizimida ichki nazorat va budjetlashtirish uslubiyatini takomillashtirish. Monografiya. T.: Fan va texnologiyalar nashriyoti, 2019. - 384 b.

Copyright: © 2026 by the authors. This work is licensed under a Creative Commons Attribution- 4.0 International License (CC - BY 4.0)

